

Publikace Česko-německé a Slovensko-německé komise historiků

Sv. 5

**PRVNÍ SVĚTOVÁ VÁLKA
A VZTAHY MEZI ČECHY, SLOVÁKY
A NĚMCI**

Pro společnou Česko-německou a Slovensko-německou
komisi historiků sestavili
Hans Mommsen, Dušan Kováč a Jiří Malíř
za spolupráce Michaely Markové

MATICE MORAVSKÁ V BRNĚ
2000

nepřátelství. Český radikalismus potvrzoval v očích současníků názor, desítky let šířený německými nacionalisty z Čech a Moravy, ohledně „nepřátelství Čechů vůči Němcům“ a jejich úlohy jakési „avantgardy“ Dohody na rakouské půdě.¹⁰⁸

Nehledě na z rozdílných motivů rostoucí skepsi říšskoněmecké veřejnosti ve vztahu k rakouským Němcům udrželo se nakonec při životě pojetí, že pouze rakouští Němci tvoří nezbytné předpolí proti „náporu Slovanů“ a že jsou jediným garantem proti „zaplavení a odplavení českou potopou“.¹⁰⁹ Z toho důvodu byly radikálně nacionální a umírněné kruhy principiálně za jedno v tom, že rakouské Němce nelze jako nejspolehlivější oporu zájmů Německé říše připravit o „naši ochranu, náš soucit, naši vnitřní účast“¹¹⁰ a že je nutno jim dát jistotu, že za nimi stojí síla a morální váha stamilionového národa.¹¹¹ Právě tyto opakované bezpečnostní záruky, v nichž se mísily mocensko-politické úvahy a národně kulturní tradice, osvětlují, do jaké míry se široké vrstvy říšskoněmecké veřejnosti i nadále ztotožňovaly s cíli „ohrožených bratrů“ na druhé straně hranice a byly ochotny převzít jejich základní politické představy. Pro říšskoněmecko-český vztah bylo zvláště problematické, že se tímto způsobem přenášely nejen vzory a strategie politických konfliktů, ale i obrazy a hodnotové soudy, které nebyly relativizovatelné a proměnitelné vlastní zkušeností.

I když tento vývoj nebyl příznačný jen pro léta 1914–1918 a i když vnímání české problematiky z „druhé ruky“ mělo dlouhou tradici, vytvořila citově vyhocená atmosféra 1. světové války půdu, na níž se postoje rakouských německých nacionalistů mohly nejméně uplatnit a stále výrazněji určovat německý obraz českého národa. Politický dopad byl značný a znamenal pro budoucnost dluh, který nejvyšší měrou zatížil německo-české vztahy až do konce 20. století.

108 HERMANN: Reichsdeutsche Öffentlichkeit, s. 545.

109 Vossische Zeitung, č. 42 z 23. ledna 1918, večerní vyd., s. 2.

110 BAHR, Richard: Deutschösterreich und das Reich. Der Türmer, seš. 2, únor 1918, s. 555–557.

111 Berliner Tagblatt, č. 387 z 1. srpna 1917, ranní vyd., s. 2; podobně také Frankfurter Zeitung, č. 354 z 23. prosince 1917, 1. ranní vyd., s. 2.

Rudolf Jaworski

Friedrich Naumann a Češi*

Na první pohled působí pokus blíže určit vztah Friedricha Naumanna k českému národu jako málo plodný. Zdá se, že jeho spisy stejně jako jim preferované oblasti pozorování a reflexí tento dojem potvrzují. Zmínky vztahující se k této problematice jsou rozptýleny po celém Naumannově díle. Podobně to platí o sekundární literatuře o Naumannovi, která se tohoto tématu takřka nedotýká. Přesto nastolení otázky vztahu Naumanna k Čechům slibuje nové pohledy, protože: 1/ prezentuje podstatný a zároveň originální hlas z Německa k české otázce v době založení Československé republiky; 2/ osobní kontakty, které Friedrich Naumann udržoval s českými politiky, a recepce jeho myšlenek v české veřejnosti otevírají oboustranně velmi zajímavé perspektivy; 3/ na českém příkladu může být exemplárně ukázáno, jaký postoj Friedrich Naumann zaujímal k neněmeckým národům ve středovýchodní Evropě, které sám označoval jako „Zwischenvölker“, jakou funkci jim přiřkl ve své koncepci „Střední Evropy“ a jaké úmysly tím sledoval. Ve svých vývodech se tato studie opírá především o Naumannovy publicistické práce z let 1900–1918 a především pak o jeho knihu o „Střední Evropě“ a doplňuje je o některé nálezy z pozůstalosti Friedricha Naumanna z dob první světové války.

Pro Naumanna bylo charakteristické, že Čechy tematizoval téměř vždy pouze ve vedlejších problémových souvislostech. Zvláštní a samostatná pozorování, která Naumann provedl např. v případě polské otázky, zde zcela chybí.¹ V první řadě to souviselo se skutečností, že Češi neměli svůj vlastní stát. Pro Naumannovo intenzivní vyrovnávání se s polskou otázkou bylo příznačné, že k němu Naumann přistoupil teprve po Proklamaci dvou císařů z roku 1916 o samostatném polském státě, tedy v době, kdy se už s Poláky dalo počítat jako se státním národem. České problémy naproti tomu pokládal za vnitropolitickou záležitost Rakousko-Uherska, které bylo spojencem Německa. V tomto ohledu Naumannovo vidění Čechů odpovídalo v Německu tradičně převládajícím vzorům vnímání tohoto malého západoslovanského národa, sousedícího s Německem. Češi vzbuzovali u Naumanna pozornost především v rámci národnostní problematiky Rakousko-Uherska. Potom poněkud všeobecněji v kategorii tzv. „Zwischenvölker“ středovýchodní Evropy a zase poněkud specifitěji v Naumannem opakovaně apostrofovaném sdružení západoslovanských národů, tedy v souvislosti s polskou otázkou.

* Tento příspěvek vyšel česky v brožuře Friedrich Naumann. Příspěvky k pochopení osobnosti a díla. Praha 1996, s. 23–36. Pro potřeby tohoto sborníku byl text autorsky i překladatelsky revidován.

¹ Viz NAUMANN, Friedrich: Werke. Sv. 4. Köln 1964, s. 394–396, 888 nn.; kromě toho PAJEWSKI, Januzs: „Mitteleuropa“. Studia z dziejów imperializmu niemieckiego w dobie pierwszej wojny światowej. Poznań 1959, s. 208 nn.; THEINER, Peter: Sozialer Liberalismus und deutsche Weltpolitik. Baden-Baden 1893, s. 249–257.

Je třeba dodat, že ve všech těchto kombinacích a konstelacích nebyli Češi jednoduše pouze přiřazeni nebo jen zběžně zmíněni, ale byla jim věnována obzvláštní pozornost. Naumannův zájem o ně se zrodil teprve několik let před vypuknutím první světové války a zintenzivnil v souvislosti s jeho plány „Střední Evropy“, které představovaly ve vztahu k jeho původně rozsáhlým mocenskopolitickým ambicím ideologický ústupek. V souvislosti s tímto sebeomezováním získala pro Naumanna hned po začátku války na významu malá sousední území na východě, mimo jiné právě ta, která byla obývána Čechy.

První citlivost pro tuto otázku zakusil Naumann už v saském Störmhale nedaleko českých hranic, odkud pocházel a odkud také se svým otcem podnikal letní výlety do Čech.² Na česko-německý antagonismus existující v českých zemích byl Naumann podle vlastních slov upozorněn teprve později vystoupením německých spolužáků z Čech na univerzitě v Lipsku. Od jeho první návštěvy Rakouska v roce 1899 to byl především Richard Charmatz, historicko-politický publicista z okruhu Heinricha Friedjunga, který obzvláště v národních otázkách zastával celostátní, proreformní a liberální stanovisko a který v tomto smyslu Naumanna kompetentně informoval a radil mu.

Východiskem Naumannova zájmu bylo nejprve postavení Němců v habsburské říši a v Čechách. V této perspektivě hráli Češi pouze roli skutečného nebo potenciálního národně-politického odpůrce. Vyplývá to zřetelně například z Naumannova ještě v r. 1900 vydaného spisu *Německo a Rakousko* (Deutschland und Österreich), v němž konstatoval v Rakousko-Uhersku „trvalý rozpad a zánik německví“, které se samo potírá neustálými a křečovitými potyčkami a ústupky.³ „Nejnebezpečnějším bodem jsou Čechy, geograficky, materiálně i historicky důležitá země. Zde sedí nejschopnější protivník, zde má Čech 62,9 procenta!“ V těchto stručných větách je skryto značné uznání a respekt, ale také ještě citelná národněpoliticky motivovaná distance.

V této souvislosti stojí za zmínku Naumannovo otevřené hodnocení jazykového sporu, především ve světle jeho pozdějších vyjádření k tomuto tématu. V roce 1900 však napsal ještě bez jakýchkoli zábran: „Jazyk je jen ošacením moci. Kde vítězí Němci, tam se mluví německy, a kde prohrávají, tam se staré německé ulice nazývají česky.“⁴ A tak tehdy dospěl k poněkud rezignovanému závěru: „Německý panský národ, který by mohl vládnout od Prahy až po Bělehrad, v dnešní dunajské říši neexistuje.“ Němci nechtě vidí svou budoucnost jako pouhý „díleční národ“ (Teilvolk) mezi ostatními. Musí se proto snažit, aby si zajistili svou budoucnost především hledáním opory v Německé říši, a tak společně s dynastií, vojskem a sociální demokracií garantovali

² K následujícím srov. též CHARMATZ, Richard: Naumann und Österreich. Die Hilfe, 25, 1919, č. 34, s. 500; HEUSS, Theodor: Friedrich Naumann. Stuttgart 1949; MEYER, Henry Cord: Mitteleuropa in German Thought and Action 1815-1945. The Hague 1955, s. 88-92; NAUMANN, Friedrich: Mitteleuropa. Berlin 1915, s. 95; WILDNER, Paul: Der Historiograph und Journalist Richard Charmatz (1879-1965). Wien 1973 (Phil Diss. – strojopis), s. 10 a násl., 122-128.

³ K násl. NAUMANN, Friedrich: Werke. Sv. 4, s. 401 a násl. (doslovný citát na s. 430: „Der gefährlichste Punkt ist Böhmen, dieses geographisch, materiell und geschichtlich so wichtige Land. Hier sitzt der leistungsfähigste Gegner, hier hat der Tscheche 62,9%!“)

⁴ Tamtéž (v pořadí doslovných citátů), s. 429, 417.

pokrok společného státu. Zachování státu – to v případě Rakousko-Uherska mělo i v nadcházejících letech zůstat Naumannovou stěžejní idejí, které podřizoval a k níž přiřazoval všechny ostatní otázky, včetně solidarity s německým v jazykově smíšených oblastech, ke kterým patřily i české země.

S vypuknutím světové války ustoupila ve vztahu k Rakousku a Čechám výrazně do pozadí ta hlediska Naumannovy argumentace, v nichž upřednostňoval německví. V jazykové otázce zastával Naumann sice nadále rozhodné stanovisko, doporučoval však německý jazyk spíše z důvodů praktické komunikace jako *lingua franca* ve střední Evropě. „Střední Evropa bude ve svém jádru německá,“ psal ve své r. 1915 vydané knize *Střední Evropa*, „sama bude potřebovat německý jazyk jako světový a zprostředkovací jazyk, musí však od samého začátku projevovat vůči ostatním zúčastněným sousedním jazykům ústupnost a povolnost, neboť jedině tak může vyrůst ona velká harmonie, která je tak nutná pro velký stát ohrožovaný a utlačovaný ze všech stran.“⁵ Znělo to již podstatně smířlivěji než už výše citované stanovisko k německo-českému jazykovému sporu z roku 1900, kdy Naumann tuto centrální konfliktní oblast deklaroval jednoduše jako jasnou otázku moci.

Nyní, v tísnivé válečné situaci, se už nechtěl znát k žádným národům, nýbrž jen ke Středoevropanům. A v souvislosti s tím již Naumann neoceňoval Čechy jako „schopné protivníky“ (leistungsfähige Gegner) rakouských Němců, nýbrž jako rovnoprávné „bratry ve zbrani“ (Mitträger unserer Waffen), což nutně bylo spojeno i s přiznáním jejich velkého významu. Toto hodnocení se dá vyčíst mimo jiné i ze skutečnosti, že Naumann stále častěji dával Čechy do souvislosti s mezinárodně velice aktuální polskou otázkou, oběma západoslovanským národům přisoudil důležitou roli ve své koncepci „Střední Evropy“ a svou „Střední Evropu“ chtěl dokonce pojmut jakožto „osvobozující moc západoslovanských národů“ (Befreiungsmacht der westslavischen Nationen).⁶ Češi se takto posunuli do pozice neopominutelného stavebního článku Naumannových plánů „Střední Evropy“, které se v jádru opíraly o užší ekonomickou a vojenskou spolupráci Německé říše s teritorií Rakousko-Uherska.

Mezi neněmeckými národy habsburské monarchie zaujímali Češi podle Naumanna co do významu druhé místo hned za Maďary. Opakovaně uznával „prastarou královskou tradici“ (uralte Königstradition) Čechů, na rozdíl od Polska a Maďarska však nebyl ochoten uznat státoprávní požadavky Čechů z ní odvozené.⁷ Jednak proto, že Čechy a Moravu pokládal za „spornou německo-českou oblast“ (deutsch-tschechische Streitgebiet), a za druhé proto, že by takové české ambice podle jeho názoru hrozily přinést další nesnáze pro již tak křehké ústrojí podunajské monarchie. Nelíbil se mu ani způsob, jakým se česká strana pokoušela prosadit své zájmy. Češi prý konečně byli prvními, kteří dali v sázku vymoženosti parlamentarismu, aby od vlády dosáhli státoprávních ústupků: „Jsou průkopníky nových metod boje, když parlamentní abstinenci, obstrukci a shlukováním lidí na ulicích ruší veřejný pořádek tak dlouho, dokud ne-

⁵ K násl. NAUMANN: Mitteleuropa, s. 101.

⁶ NAUMANN: Werke, sv. 4, s. 960.

⁷ Viz. např. NAUMANN: Mitteleuropa, s. 92; TENTÝŽ: Österreich-Ungarn, der Waffengefährte Deutschlands. Berlin 1917, s. 45, a k násl. s. 19.

dosáhli splnění svých přání [...].⁸ S nelibostí Naumann r. 1915 dále vzpomínal na předválečné kontakty Čechů se zahraničím, které podle jeho názoru škodily rakouským státním zájmům, tedy na dny, „v nichž se Češi slovy, v nichž řinčely zbraně, nechali pozdravovat od Rusů a kdy pak odjeli do Nancy, aby tam s Francouzi zapíjeli a záplavou slov velebili vzájemné bratrství [...]“. I zde tedy Naumann posuzoval politickou kulturu a politický život sousedního českého národa v první řadě podle jeho funkce, resp. disfunkce v rámci spojeneckého Rakousko-Uherska. Kdykoli se domníval, že shledal české prohřešky – vnitropolitického či zahraničněpolitického rázu – proti podobě rakousko-uherského soustátí, okamžitě české pozice otevřeně kritizoval.

Avšak veškerá taková kritická inventura nesloužila Naumannovi během války k vytvoření nějaké konfrontační nebo ohraničovací strategie, nýbrž patřila k jím obecně propagovanému „zamyšlení nad původem a podstatou menších kultur Východu“, o něž se opakovaně snažil probudit zájem u svých říšskoněmeckých krajanů, které vyzýval k většímu pochopení a toleranci.⁹

V jednom z článků svého časopisu *Die Hilfe* (Pomoc) hovořil Naumann r. 1915 o „trapném postavení ne-ruských, rakouskému státu věrných Čechů“ ve světové válce: „Všechny tvrdé protiklady mezi českými Němci a Čechy nám nesmějí dát zapomenout na skutečnost, že v současné válce jsou Češi nuceni bojovat po boku Němců proti Rusům. Stali se našimi spolubojovníky buď dobrovolně nebo z donucení a musejí posílat své syny do války stejně jako my. Pokud v ní část z nich poruší věrnost našim zbraním, bude to z vojenského hlediska nečestné a hluboce zarmucující, ale přesto nám to nyní, uprostřed války, která ničí životy, nedává právo větší část národa morálně odsoudit. Jak jinak by ještě mohly ostatní české regimenty nadále bojovat vedle rakouských a německých?“¹⁰ Dokonce i v otázce skutečné nebo možné dezerce českých jednotek a jejich přechodu na ruskou stranu nabádal Naumann k přiměřeně rozvážné reakci a varoval před demoralizujícími následky paušálního odsouzení českého národa.

Takové citlivé porozumění pro problémy české loajality bylo v době omezeného frontového myšlení bezpochyby pozoruhodné, ve svých důsledcích však vychází ani ne tak ze sympatií k českým náladám, jako spíš z velmi užitečné potřeby udržovat laskavým povzbuzením a velkorysostí většinu českých vojáků na straně *Centrálních mocností*. Ze stejných motivů se Naumann ohražoval proti heslům o „rozhodujícím boji mezi Germány a Slovany“, která byla tehdy pěstována až i ve vládních kruzích: „Taková slova znějí českým, polským a slovinským ušima samozřejmě naprosto jinak než našim [...]“,¹¹ a proto se Naumann zasazoval o to, aby se raději hovořilo o „středoevropské“, a nikoli o „německé válce“.

Jakkoli chápavě, účastně a smířlivě vystupoval Naumann v otázkách českého národního citění, ať už bral své ohledy vážně, či nikoli, v otázce příslušnosti Čechů k Rakousku, popř. ke „Střední Evropě“ zůstal nesmlouvavý; tato otázka byla u něj mimo

⁸ K násl. TENTÝŽ: *Mittleuropa*, s. 93, 95.

⁹ Tamtéž, s. 9–11, 83, 101 a dále *passim*.

¹⁰ NAUMANN: *Werke*, Sv. 4, s. 481.

¹¹ TENTÝŽ: *Mittleuropa*, s. 10.

veškerou diskusi a žádné alternativy tu absolutně nepřicházely v úvahu. Možnost existence samostatného národního státu Čechů Naumannovi vůbec nepřišla na mysl, a to ne proto, že by jim upíral státotvornou sílu, ale protože takové řešení bylo v ostrém protikladu s trendem, který pokládá z hlediska světové historie za nejúčinnější – totiž vytvářet velké státy.¹²

Jaké mohly být vyhlídky malého českého národa, když podle Naumannova mínění bylo i Němců příliš málo na to, aby v hospodářském ohledu mohli obstát, a byli proto sami nuceni rozhlížet se po sousedních? „Malý stát, byť by byl i samostatný, je stejně závislý na změnách situace velkých mocností,“ uváděl Naumann v úvodu své knihy o „Střední Evropě“.¹³ Malým státům, a tím spíše i národům bez vlastního státu Naumann vzhledem k těmto mocným centrifugálním silám nepřiznával proto šance na přežití; dříve nebo později se budou muset rozhodnout, „se kterým státním svazkem s ohledem na zeměpisnou polohu, úroveň výroby i duchovní zaměření chtějí nebo mohou jít dál. [...] Jde o silný tlak – těžký osud, avšak je to převažující rys této doby [...]“.

Podle Naumanna existovala pro „Zwischenvölker“, tj. národy mezi Ruskem a oběma říšemi vedenými Němci, jen jedna jediná alternativa: „Co nechce nebo nemůže být ruské, musí se stát středoevropským,“¹⁴ formuloval apodikticky ve svém válečném spisu *Rakousko-Uhersko, spojenec Německa ve zbraní* (Österreich-Ungarn, der Waffengefährte Deutschlands) z roku 1917. Třetí cestu pro budoucnost neněmeckých národů ve střední a východní Evropě neviděl. A ačkoli neměl nejmenších pochybností o tom, na čí straně by „Zwischenvölker“ mohly dobře prospívat, zakalkuloval do svých představ hned i „myšlenkové rozpory“. „Třebaže je logika těchto historických skutečností zcela zřejmá a jasná,“ praví se dále v tomtéž spisu, „dochází přesto často k myšlenkovým rozporům, a to hlavně u západoslovanských národů. Ty [Češi a Poláci – pozn. R. J.] měly v minulosti již mnoho rozmíšek s Němci a nemohou zapomenout na třenicí předešlých dob. [...] Zde pomůže jedině čas a trpělivost.“

Už ve své knize o „Střední Evropě“ předložil Naumann svým německým a rakouským čtenářům k úvaze názor, že neněmecké národnosti žijící ve střední Evropě nemohou mít žádný přímý zájem na tom, „abychom právě my, Němci, seděli u kormidla světových dějin. Nelze od nich očekávat, že budou sdílet naše dějinné pocity, neboť v nich pulzuje srdce jiného rodu a látky.“¹⁵ V době vypjatých nacionalistických nálad tedy Naumann prokázal ochotu a podle svého mínění i schopnost vžít se do neněmeckých pozic nebo je ve svých vlastních představách alespoň zohledňovat.

¹² Tamtéž, s. 7 a násl., dále *passim*.

¹³ Tamtéž, s. 4. Úsilí malých národů o získání samostatnosti Naumann ostře napadal už před začátkem světové války. Bylo tomu tak např. v jednom článku z roku 1905: „Jde o úsilí vytvářet malé státy, což je smýšlení nepředstavující nic jiného než přenášení ducha malosti a roztržitosti na vztahy mezi státy. Historie sama však už dávno rozhodla proti takovému duchu. [...] Dějiny nás učí, že celkový kulturní pokrok není možný bez zlomení národní svobody menších národů.“ TENTÝŽ: *Werke*, Sv. 5. Köln 1964, s. 353.

¹⁴ K násl. NAUMANN: *Österreich-Ungarn*, s. 4–5.

¹⁵ TENTÝŽ: *Mittleuropa* (v pořadí doslovných citátů), s. 177 n., 114.

Vycházej z toho, že se jeho plán „Střední Evropy“ vedené Němci nemusí u malých národů, např. Čechů, setkat s příznivým ohlasem, Naumann na jedné straně počítal s dějinnými i hospodářskými tlaky, kterým se ani neněmecké národy nemohou trvale vyhnout, na druhé straně byl přesvědčen o atraktivnosti svých návrhů na uspořádání střední Evropy, a to tím více, že se jednoznačně distancoval od jakýchkoliv germanizačních záměrů; např. velmi zřetelně to vyplývá z jeho ostré kritiky metod pruské politiky v Polsku v předválečné době.

Místo mocenskopolitického zotročování Naumann žádal plně respektování národních zvláštností, jakož i soulad zájmů všech národů náležejících ke „Střední Evropě“. Taková nabídka nebyla pro Naumanna jen pouhým gestem vstřícnosti, nýbrž i náležitou nutností pro německou stranu: „Jak krásné by to pro nás bylo, kdybychom mohli předělat Čechy na Němce, pokud by to šlo!“ napsal ve své knize o „Střední Evropě“. Poté však už pokračoval v duchu střizlivého realismu: „Ale jednoduše to nejde. Pravá chvíle už je pryč. Němci už dávno nemají onu veselou přirozenost [...] středověkých germanizátorů a Češi už dávno nejsou tak tvární, jako kdysi byli Lužičtí Srbové, Vendové, Luňané nebo jak jinak se nazývali.“¹⁶ Když už tedy není možné Čechy poněmčít, pak je třeba s nimi v zájmu „Střední Evropy“ spolupracovat a učinit i jisté ústupky – takto by se tedy dal popsat Naumannův pragmatický postoj.

Naumann měl v úmyslu dovést myšlenku německo-českého zájmového vyrovnání co nejdál, a proto se odhodlal ke konkrétním krokům. Přestože pro něho Praha znamenala jen zastávku na cestě do Vídně a Budapešti – a to jak z hlediska cestování, tak i myšlenkově – vyvolil si právě toto město jako možné sídlo „středoevropské centrály“.¹⁷ To, že při volbě této středoevropské metropole Naumann reflektoval i české zájmy, vyplývá z jeho vize obsažené v závěru jeho knihy o „Střední Evropě“:

„Myslím, že za deset nebo snad i více let přijedu do Prahy a navštívím předsedu nebo místopředsedu Středoevropského výboru pro hospodářství. [...] Zeptám se ho, jak to vypadá s Čechy a jinými neněmeckými Středoevropany. Ach, odpoví, zpočátku se to nemohlo rozběhnout, protože v úřadě mluvíme německy, ale pro české zemědělece a obchodníky nakonec bylo dost důležité být s námi v kontaktu. A tu a tam proložíme řec několika českými slovy, často to napomůže vzájemnému porozumění. Vědomě neděláme z těchto věcí žádnou principiální otázku, nechceme se, zde ve Střední Evropě, přiklánět k jedné či druhé straně. Němci nám to sice měli za zlé, ale oni už také dobře vidí, že oblast světového hospodářství se dá spravovat jen s jistou mírou všeobecné humanity. Je to tón, který tvrdí muziku. Ostatně, jakou politickou činnost vyvíjejí tam venku lidé, kteří k nám přicházejí, se nás netýká, neboť my zde zastupujeme jen a pouze oblast hospodářství.“¹⁸

V tomto fiktivním rozhovoru odehrávajícím se v budoucnosti se ještě jednou objevuje Naumannův základní postoj k Čechům. České národní ambice se pro Naumanna redukuje do národního citění, které si z německé strany žádá jistou vstřícnost a „všeobecnou humanitu“, aby snáze usnulo a nakonec i zaniklo. Německo-český an-

¹⁶ Tamtéž, s. 84.

¹⁷ Tamtéž, s. 242.

¹⁸ Tamtéž, s. 252 n.

tagonismus pro něho tedy představoval otázku stylu uplatňovaného v oboustranných stycích. Zlepšit formu těchto styků ke společnému užítku a zažehnat případné konflikty se stalo Naumannovým cílem. V zájmu většího celku byl ochoten vystoupit proti přepjatým nacionalistickým pozicím v Německu, ale i mezi českými Němci.

Naumannova kniha „Střední Evropa“ se, jak známo, hned po svém vydání setkala s velkým mezinárodním ohlasem, a to i v Rakousku a v Čechách. Mluvčí myšlenky národního vyrovnání z řad českých Němců, např. Frank Jesser a Hermann Ullmann, stejně jako okruh osob kolem časopisu *Deutsche Arbeit* (Německá práce) přijali Naumannovy ideje s nadšením. S ulehčením konstatovali, že konečně v německém císařství našli reprezentanta veřejného mínění, který je ochoten a schopen vmyslet se do komplikované národně politické situace v Čechách a v habsburské říši.¹⁹

K otázce, zda tato shoda mezi Naumannem a předními zástupci Němců v českých zemích nakonec ztroskotala a do jaké míry z toho mohou být vyvozovány dodatečné závěry pro Naumannův poměr k Čechům, by se muselo přistupovat specifikovaně. To, že Naumannovy představy mezi Němci v českých zemích nesklyzely jen potlesk, nýbrž byly také sledávány jako příliš ústupné, bylo patrné především u nacionalisticky smýšlejících německých seskupení, zvláště když Naumann opakovaně varoval před malichernou neústupností a těžkopádností a místo toho vždy stále nabádal k velkorysosti vůči Čechům. Nikoli nepodstatný mohl být i odpor v německých podnikatelských kruzích v Čechách, které se stejně jako řada jejich českých a rakouských kolegů v případě vzniku užší hospodářskopolitické vazby na Německou říši oprávněně obávaly konkurence.

Jaký ohlas však vyvolaly Naumannovy myšlenky integrace u samotných Čechů? Ani zde doposud nemáme k dispozici žádné systematické analýzy.²⁰ Je však známo, že stále existovaly dokonce plány na přeložení Naumannovy knihy o „Střední Evropě“ do češtiny. „Vaše pozoruhodné poslední dílo,“ psal ve stejném roce, kdy Naumannova kniha vyšla, jistý starý císařský rada z Prahy, „vyvolalo nejživější zájem nejen v Německu, nýbrž i v Rakousku. Současné poměry v naší vlasti náležitě vyžadují, aby Vaše pojetí současné situace a Vaše návrhy pro budoucnost byly zpřístupněny nejen Němcům, ale i Slovanům žijícím v Rakousku – v první řadě pak z nich nejvlivnějším slovanskému národu – Čechům!“²¹ Naumann v roce 1916 s překladem v podstatě souhlasil, ovšem s malou výhradou: „Musím samozřejmě trvat na tom, aby překlad byl

¹⁹ Srov. k tomu MEYER: *Mitteleuropa in German Thought*, s. 138, 174–177, 210.

²⁰ Viz také např. FRANZL, Karel: Naumannův hospodářský útvar budoucnosti. *Česká revue* 9, 1915/16, č. 3, s. 135–144; TENTÝŽ: Ohlas Naumannovy *Střední Evropy*. *Česká revue* 9, 1915/16, č. 4, s. 193–200; TENTÝŽ: Slované a střední Evropa. *Česká revue* 9, 1915/16, č. 5, s. 297–304. Srov. v této souvislosti mj. KOŘALKA, Jiří: Anpaßung oder Widerstand? Zu den tschechischen Reaktionen auf die Deutsche Mitteleuropaidee vor und nach dem Jahre 1914. In: *Mitteleuropa-Konzeptionen in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts*. Vyd. Richard G. PLASCHKA, Horst HASELSTEINER, Arnold SUPPAN, Anna Maria DRABEK a Birgitta ZAAR. Wien 1995, s. 33–36.

²¹ Spolkový archiv v Koblenzi (Bundesarchiv Koblenz). Pozůstalost Friedricha Naumanna, N 3001/216: Nedatovaný dopis Rožánka Naumannovi, Praha, počátek ledna 1916, s. 1.

přesný a kvalitní co do smyslu a obsahu, což musí být věcí důvěry, protože já sám bohužel nejsem schopen číst česky.²²

I když z tohoto projektu nakonec nic nebylo, vyplývá z něho, že o Naumannově myšlence „Střední Evropy“ se diskutovalo i mezi českou veřejností, a to nejen v konzervativních kruzích. V Naumannových nedatovaných zápiscích týkajících se plánovaných rozhovorů s českými osobnostmi v Praze na jaře 1916 najdeme následující jména a poznámky²³ – mj. o staročeském politikovi a řediteli Zemské banky v Čechách Karlu Mattušovi („V roce 1891 se zúčastnil jako jeden z vůdců jednání o německo-českém vyrovnání. On i jeho strana tehdy udělali dalekosáhlé ústupky německému stanovisku.“), dále o zakladateli moderní historické školy Jaroslavu Gollovi („Studoval v Německu a sympatizoval s Německou říší.“), o vůdci českých agrárníků Františku Udržalovi („Česká strana agrární je nejsilnější a nejlépe organizovaná ze všech buržoazních stran, [...] je to mladá strana [...] a schopná k případným kombinacím.“), o předním politikovi Mladočechů a bývalém ministru obchodu Františku Fiedlerovi („Nikdy žádná účast na slovanských akcích a na vztazích s Ruskem.“) a o jeho stranickém kolegovi Františku Maštálkovi („Velkopřemyslník /cukr/, zaujímá jedno z vedoucích míst při organizování českého průmyslu a českých bank.“). Také český sociální demokrat Bohumír Šmeral je zaznamenán na tomto seznamu, avšak bez krátké charakteristiky, která už pro Naumanna v tomto čase nebyla nutná. Tak mohl Šmeral už v roce 1915 anonymně uveřejnit v Naumannově časopisu *Die Hilfe* (Pomoc) příspěvek, který v mnohém ohledu odpovídal i Naumannově postoji k Čechům (zdůraznění společného bratrství ve zbrani, požadavek větší pozornosti k českým požadavkům ze strany německé veřejnosti aj.).²⁴

Naumann si tedy své partnery pro rozhovory vybíral podle poměrně jednoznačných kritérií: museli být loajální ke státu, tedy prorakousky smýšlející Češi, kteří se nepřikláněli ani k Masarykovi ani ke Kramářovi a byli schopni dělat kompromisy. Tato očekávání téměř ideálním způsobem naplňovalo publicistické stanovisko již zmíněného českého agrárníka a říšského poslance Františka Udržala, které pod názvem *Ein Wort zur Verständigung aus tschechischen Kreisen* (Slovo z českých kruhů o dorozumění) zveřejnil v jednom rakouském časopise v dubnu 1916 a jímž se odvolával přímo na Naumanna. V něm Udržal nejprve zásadně konstatoval: „Ano, my Češi jsme rakouský národ a zůstaneme jím navzdory mnohým obviněním a podezřením i po válce. [...] Češi jsou přece jediný národ v Rakousku, který nikdy nemůže silhat přes hraniční kameny, neboť oni nemají vně Rakousko-Uherska žádné soukmenovce. Pouze v Rakousku se můžeme národně vyžít. Trvání Rakouska je proto právě pro nás prvořadou životní nezbytností.“²⁵ A po demonstrativním distancování se od „jednot-

²² Spolkový archiv v Koblenci. Pozůstalost Friedricha Naumanna, N 3001/216: Dopis Naumanna Rožánkovi, Berlín, 17. 1. 1916, a Rožánkova odpověď z 19. 1. 1916.

²³ K násl. viz tamtéž, N 3001/216: Nedatovaná Naumannova poznámka (začátkem r. 1916), s. 1–6.

²⁴ Prager Brief von einem tschechischen Abgeordneten des österreichischen Reichstages. *Die Hilfe* 21, 1915, č. 30, s. 480–482. Srov. v této souvislosti také KOŘALKA: *Anpaßung oder Widerstand*, s. 32–35; THEINER: *Sozialer Liberalismus*, s. 241. Vztah mezi Naumannem a Šmeralem by zasloužil vlastní studii.

²⁵ K násl. UDRŽAL, František: *Ein Wort zur Verständigung aus tschechischen Kreisen*. *Das Neue Österreich* 1, 1916/17, č. 1 (duben 1916), s. 31–33. Za tento údaj děkuji Robertu Luřtovi z Mnichova.

livých více svedených než pobloudilých synů našeho národa v nepřátelské zemi“ autor žádal více spravedlnosti a rovnoprávnosti pro národy monarchie. „Jakmile se jednotlivé národy v Rakousku nebudou muset obávat o svou národní existenci,“ pokračoval dále, „nepotřebujeme se obávat ani Naumannovy Střední Evropy.“ Bude-li tato cesta „národní spravedlnosti“ konečně nastoupena, může se Rakousko stát „vzorem a dokonce jádrem Naumannovy Střední Evropy“. To byl přesně duševní stav, s nímž počítal Friedrich Naumann a na jehož základě chtěl své plány „Střední Evropy“ učinit celkově přijatelnými také pro Čechy.

Podobné předpoklady pro Naumanna splňoval také v roce 1916 Zdeňkem Tobolkou v němčině vydaný sborník *Das Böhmische Volk* (Český národ), který Naumann pro jeho nápadně apolitický charakter shledal za hodný své recenze.²⁶ Publikace dělá dojem, že „máme před sebou národ nanejvýš usilovný“ – psal pochvalně v *Hilfe* a podtrhl horlivost západních Slovanů v oblasti vzdělávání, která podle něj byla „vlastní obzvláště Čechům“. Skutečnost, že příspěvky tohoto sborníku náležitým způsobem oceňovaly „souvislost českého duchovního vývoje s německým duchovním životem“ a že celá kniha byla napsána „dobrou němčinou“, vyvolala v Naumannovi ještě větší sympatie.

Uvažme: Naumann byl fascinován snaživostí a dynamikou, které mohl pozorovat u sousedního českého národa, a především pak „způsobem, jímž se samostatně pracuje podle německého vzoru“. V německo-českých kontroverzích v oblasti národněpolitické tedy spatřoval Naumann nosný základ společného postoje k vytvoření „středoevropské hospodářské konfese“, o kterou tolik usiloval a která v nejširším slova smyslu sice měla být německého ražení, ale přesto měla mít samostatný charakter. A Naumannovi se zdálo, že český národ těmito kritériím způsobilosti obzvláště odpovídá.

Ať už byla Naumannova pozorování jakkoli bystrá a ať ho jeho čeští partneři jakkoli utvrzovali ve správnosti jeho názorů, nebyl na druhé straně s to přiměřeně reflektovat nanejvýš diferencované spektrum českých duchovních proudů a politických směrů. Ani „pestrá společnost“ českých mluvčích s celou paletou jejich názorů nebyla zárukou nosné spolupráce.²⁷ Navíc se z české strany Naumannovým plánům na vytvoření „Střední Evropy“ dostalo nejen souhlasu, ale i odporu, dokonce i ze strany českých hospodářských kruhů, v jejichž přízeň a ochotu ke spolupráci Naumann obzvláště doufal.²⁸ Čeští národohospodáři jako Karel Engliš nebo Josef Gruber se veřejně postavili proti Naumannovým „středoevropským“ plánům a stejně se zachovala i *Jednota pro povzbuzení průmyslu v Čechách* nebo *Obchodní a živnostenská komora v Praze*. Všechny tyto polemiky vycházely ze základního názoru, že německý a rakousko-uherský průmysl jsou si navzájem příliš podobné na to, aby se při případném sloučení mohly nějak smysluplně doplňovat. Za druhé pak odpůrci projektu zdůraz-

²⁶ K násl. NAUMANN, Friedrich: *Die Tschechen*. *Die Hilfe* 22, 1916, č. 37, s. 596 nn.

²⁷ Srov. k tomu HEUSS: *Friedrich Naumann*, s. 378; KOŘALKA: *Anpaßung oder Widerstand*, s. 36 nn. Především pro vývoj od poloviny r. 1916 obšírně REES, Louis: *The Czech during World War I*. New York 1992.

²⁸ K násl. SOLFRONK, Karel: *Mitteleuropa*. *Idea, předpoklady realizace a ohlas u současníků* (zejména s přihlédnutím ke stanovisku českých hospodářských kruhů). Praha 1980 (strojopis), s. 37 nn.

ňovali obrovskou převahu říšskoněmeckého průmyslového potenciálu, který podle nich rovněž hovořil proti užšímu spojení. I když takové argumenty byly formulovány převážně z obecnějších národohospodářských pozic, byly v nich zajisté vyjádřeny i obavy, které reflektovaly speciální zájmy ambiciózního českého průmyslu v takovém středoevropském svazku.

Byl-li český odpor v Čechách vůči „středoevropským“ plánům spíše zdrženlivější povahy, pak českým zahraničním odbojem byl pronášen mnohem rozhodněji, protože tento směr české politiky za první světové války považoval za předpoklad zdárného vývoje českého národa rozbití německé nadvlády.²⁹ V důsledku tohoto radikálního stanoviska tedy neexistovala ochota přistoupit na smířlivé tóny Naumannovy středoevropské koncepce vyzývající k vzájemnému vyrovnání. Proto v očích Tomáše G. Masaryka byl Naumann jen jedním z obzvláště rafinovaných reprezentantů pangermánského expansionismu.³⁰ Naumannův záměr vybudovat v Praze středoevropskou centrálu například interpretoval jednoduše jako pokračování geostrategického myšlení Bismarckova ražení. Také mnohé pasáže Masarykových válečných spisů, zvláště pak v jeho brožuře *Nová Evropa*, napsané v letech 1917–1918, působí i přes nevyčtené námitky jako přímé repliky na Naumannovu ideu „Střední Evropy“.³¹ Vzhledem k těmto negativním českým postojům, s blížícím se koncem války stále účinnějším, se omezenost Naumannových středoevropských integračních záměrů současně stávala zřetelnou.

* * *

Friedrich Naumann přistoupil ve velmi vzrušených časech k české otázce s otevřeností a pochopením v říšskoněmeckých poměrech zcela nevidaným. Uvedený rys tohoto prominentního politického publicisty snad ani není možné dostatečně ocenit, uvážíme-li povýšenou a zaslepeně zuřivou nacionalistickou horlivost, která řádila všude kolem něj a která byla charakteristická pro velkou část tehdejší německé válečné publicistiky.

Naumann jednoznačně přiznával malému sousednímu západoslovanskému národu právo na vlastní život, ovšem omezené na utváření vnitročeských, především kulturních záležitostí (škola, jazyk atd.). To, že takové omezení Naumann ještě v době první světové války pokládal za možné, lze označit jen za zbožné přání, vyplývající z podcenění stupně zralosti a vlastní dynamiky českého národního hnutí. Především nechtěl nebo nemohl vidět, že českou společnost už dávno není možno udržet pro středoevropský kurs kulturněpolitickými ústupky, v neposlední řadě i proto, že její požadavky národní svébytnosti byly již v této době podepřeny ekonomicky.

²⁹ K tomu PICHlíK, Karel: *Zahraněční odboj 1914–1918 bez legend*. Praha 1968, s. 124 nn.

³⁰ K násl. MASARYK, Tomáš: *The Literature of Pangermanism (III)*. *The New Europe*, č. 4 z 9. listopadu 1916, s. 122 nn.; MEYER: *Mitteleuropa in German Thought*, s. 215; SETON-WATSON, Robert W.: *Masaryk in England*. Cambridge 1943, s. 86.

³¹ Srov. JAWORSKI, Rudolf: *Tomáš G. Masaryk versus Friedrich Naumann. Zwei Europavisionen im Ersten Weltkrieg*. In: *Okursus – Setkáni – Begegnung*. Sborník ku počtí 65. narozenin prof. dr. Jana Křena. Vyd. Zdeněk POUŠTA a Jiří PEŠEK. Praha 1996, s. 123–134.

Naumann chtěl existující státoprávní i národněpolitické poměry v habsburské monarchii a v českých zemích ponechat v základu beze změny, nanejvýš byl ochoten uvažovat o reformě. Vedoucí role Němců a Maďarů však pro něj byla mimo jakoukoli diskusi, stejně tak jako nutnost dospět právě v Čechách k trvalému a nosnému vyrovnání. Ve všech těchto bodech sdílel Naumann pojetí rakouských liberálů typu svého informátora Richarda Charmatze a projevil dokonce jistou náklonnost austromarxistickým návrhům na řešení národnostní otázky. „My Němci jsme ve válce a zřejmě budeme i po válce nuceni mnohem více než dříve uvažovat o národnostech podle rakouského vzoru,“³² upozorňoval své krajany už v roce 1915.

Naumannovo převzetí „rakouské perspektivy“ bylo do té míry ziskem, že překonávalo úzký pohled rigidního národnostního myšlení, které bylo v tehdejší Německu převládající, a tím se také poprvé uvolnil prostor pro vnímání takového malého národa bez vlastního státu, jakým byli Češi. Na druhé straně se přitom jednalo o převzetí vyložené vnitřní perspektivy, která připouštěla uvažovat o otázce Čechů a jejich požadavků pouze v rámci společného rakousko-uherského státu. Jak jsme mohli vidět, odpovídalo toto omezení zcela Naumannovu vlastnímu a stále preferovanému zájmu na „zachování státu“, tedy habsburské říše. To však znamená, že otázku Čechů tematizoval téměř vždy jen v souvislosti s politicky důležitou otázkou zachování vnitřní stability Rakousko-Uherska. A pod vlivem tohoto pohledu si Naumann vytvořil nikdy nevidovaná měřítka k posuzování české otázky.

Až potud při všem uznání jeho schopnosti vcítění se je ale nutné hovořit o odvozeném zájmu Naumannova o osud a vývoj českého národa. Na prvním místě pro něj byla vždy legitimita a zefektivnění německého mocenského postavení v této sporné oblasti, které mělo být podle něj ovšem nastoleno ve shodě mj. s Čechy.³³ Naplnění tohoto cíle si Naumann sliboval od „Střední Evropy“, neboť byl pevně přesvědčen o tom, že Němci mohou hrát v Evropě vedoucí roli jen tehdy, když se dobrovolně vzdají nacionalistického zdůvodňování své pozice.

Naumann přitom spoléhal na hospodářskou a organizační převahu a příkladnost Němců, které měly být vzorem pro neněmecké sousedy ve střední a východní Evropě. Sázel rovněž na nadnárodní integrační sílu zákonitostí hospodářského liberalismu a makroekonomických centralizujících trendů. Tyto faktory, jak doufal, by měly Čechy dlouhodobě připoutat ke „Střední Evropě“ vedené Němci. Jak známo, obě naděje nedošly v roce 1918 naplnění. Ne proto, že by Naumannovy úvahy byly zcela ne-

³² Viz NAUMANN: *Werke*. Sv. 4, s. 474. V podobném duchu je také mnoho pasáží v Naumannově knize o „Střední Evropě“.

³³ K posouzení této otázky se v českém historickém zkoumání přistupuje diferencovaně. Viz pro srovnání JINDRA, Zdeněk: *Der Plan der deutschen Hegemonie in Mitteleuropa*. In: *Beiträge zur neuesten Geschichte der mitteleuropäischen Völker*. Vyd. Zdeněk Jindra a Jurij KRÍŽEK. Praha 1960, s. 72 an, 79–84; KOŘÁLKA, Jiří: *Deutschland und die Habsburgermonarchie 1848–1918*. In: *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*. Vyd. Adam WANDRUSZKA a Peter URBANITSCH. Sv. VI/2. Wien 1993, s. 1–158, zde 148 nn. Srov. v této souvislosti mj. ještě HOLL, Karl: *Demokratische Freiheit und nationale Einheit bei Friedrich Naumann*. In: *Freiheit und Einheit – Liberalismus und deutsche Frage*. St. Augustin 1989, s. 67–70; THEINER: *Sozialer Liberalismus*, s. 443 nn.

správné, nýbrž proto, že nové mocensko-politické konstelace otevřely cestu k novému národnímu uspořádání států ve střední a východní Evropě.

A tento epochální přelom umožnil konečně i dodatečnou zkoušku, do jaké míry šlo Naumannovi jen o válkou podmíněné zlepšení atmosféry poměru k Čechům, nebo o zásadní přetvoření vztahů mezi Němci a Čechy ve střední Evropě. Zde tak zůstávají interpretační pochyby a nejistoty, které se zřejmě ani v budoucnosti nedají beze zbytku odstranit.

Peter Heumos

„Dejte nám brambory, nebo bude revoluce.“ Hladové nepokoje, stávky a masové protesty v českých zemích v období 1914–1918*

I.

Poměry, které přinesla první světová válka, byly mezi českými politiky a intelektuály dlouho pocítovány jako „doba temna“, „zoufalství a bezradnosti“. ¹ Spisovatel Toman v roce 1915 vyzýval své krajany, aby se stáhli a „opevnili“. Jediným možným postojem vůči Rakousku mělo být za této situace „mlčení a pohrdání“. ² Také vzedmuté vlny českého rusofilství ³ v prvních měsících války, které většinou bývají interpretovány jako výraz optimistické perspektivy, ⁴ vypovídají spíše o celkově rezignované náladě té doby, neboť příklon k Rusku, často přímo mesianistický, anticipující cara jako osvoboditele, provázený divokými pověstmi, ⁵ odrážel právě touto přepjatostí vědomí vlastní bezmoci. Na druhé straně patřila proruská euforie v 19. století k tradičním projevům sociálních krizí v českých zemích. Při *táborech lidu* na sklonku 60. let to byly především industrializací ohrožené masy drobných řemeslníků a živnostníků, kteří doufali v osvobození zvenčí a „revolučně naladění“ zpívali ruskou hymnu. ⁶

Tuto souvislost mezi proruskými (tím pádem vždy protirakouskými a již v roce 1915 též protiněmeckými) manifestacemi a sociálním napětím, které rychle narůstalo

* Michaele Markové a Robertu Luftovi děkuji za podněty, připomínky a produktivní vraštění čelem. Tato studie vyšla německy in: Slezský sborník 97, 1999, s. 801–104.

¹ HAJŠMAN, Jan: Česká Mafie. Jak jsme bourali Rakousko. Vzpomínky na odboj doma. Praha 1932, s. 32, 69.

² Citováno podle KRÉN, Jan: Konfliktní společenství. Češi a Němci 1780–1918. Praha 1990, s. 417.

³ Srov. Souhrnná hlášení presidia pražského místodržitelství o protistátní, protirakouské a protivaletné činnosti v Čechách 1915–1918. Vyd. Libuše OTÁHALOVÁ. Praha 1957, č. 2, 10, 20, 34, 54, 62, 68, 79, 80, 90, 91, 92, 100, 104, 110, 130, 134, 147, 148, 152, 167, 168, 187, 189, 190, 191, 203, 207, 214, 215, 221, 230, 232, 233, 234, 238, 239, 246, 267, 278, 298, 299 (pro období od 7. února do 22. května 1915).

⁴ Srov. BUDÍNSKÝ, Jaroslav: Morava za války. Ze vzpomínek na domácí odboj. Brno 1936.

⁵ V říjnu 1914 odmítli rolníci v okolí Hranic na Moravě obdělávat svá pole, poněvadž si mysleli, že tam dojde k „rozhodující bitvě“ mezi Rakouskem a Ruskem. Sborník dokumentů k vnitřnímu vývoji v českých zemích za I. světové války 1914–1918. Sv. 1: 1914. Praha 1993, č. 42.

⁶ HEUMOS, Peter: Bruderlade und proletarischer Tabor. Soziale Bedingungen von Organisations- und Aktionsformen tschechischer Kleingewerbe-Arbeiter in Böhmen 1850–1870. Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 69, 1982, s. 339–372.